

MARXISTICKÉ POŇATIE SUBSTANCIE

MIROSLAV KUSÝ

Kategória substancie patrí medzi tie tradičné filozofické pojmy, s ktorými sa stretávame v priebehu celých dejín filozofie. Rozličné filozofické učenia si rozlične vymedzovali jej obsah, viedli spory o presadenie *svojho* poňatia substancie, zavrhovali tento pojem ako prázdny, nemajúci zmysel a opäť sa k nemu navracali. Už sama táto vonkajšia stránka svedčí o určitom význame pojmu substancie pre filozofiu. Pri podrobnejšej analýze celku filozofickej problematiky sa ukazuje, že je to nie náhodné: pojem substancie skutočne patrí k tým *klúčovým* filozofickým pojmom, s ktorými sa nutne musí vyrovnáť každé filozofické učenie. Marxistská filozofia v zásade splnila túto úlohu už v dielach klasikov marxizmu-leninizmu; Engelsova *Dialektika prírody* a Leninov *Materializmus a empiriokriticizmus* sú toho skvelým dokladom. Vidíme tu, že dialektický materializmus neprebral jednoducho pojem substancie s celým jeho metafyzickým a idealistickým nánosom minulosti, ale naopak — kriticky ho prepracoval a dal mu nový, vedecký zmysel. Pozrime sa, v čom spočíva toto marxistické poňatie substancie — na rozdiel od jej tradičného chápania.

ZÁKLADNÁ FILOZOFICKÁ OTÁZKA

Marxizmus má v základnej filozofickej otázke jedno z najdôležitejších kritérií pre hodnotenie všetkých filozofických smerov a učení. Touto otázkou si pri každom z nich predovšetkým overuje, ktorý faktor je vo vzťahu medzi myslením a bytím, vedomím a hmotou pokladaný za prvotný. Je to jednoznačne postavená otázka a preto pripúšťa iba dve navzájom protikladné odpovede: materialistickú alebo idealistickú. Prvá vychádza z prvotnosti hmoty a vedomie považuje za druhotné, od hmoty závislé a ňou produkované. Vedeckú formuláciu tejto odpovede nachádzame dnes práve v dialektickom materializme. Druhá, naopak — chápe hmotu a celý hmotný svet ako produkt určitého vedomia (napr. božského, subjektívneho Ja a pod.), ktoré má jestvovať samo od seba, v podobe nejakého čistého duchovna. Zdroj tejto nevedeckej odpovede nachádzame v náboženskej mystike: filozofický idealizmus sa ju snaží teoreticky rozpracovať a zdôvodniť. Základná filozofická otázka nám teda odhaľuje dve také protikladné línie vo filozofii, medzi ktorými nejestvuje nijaká stredná cesta a ktorým sa preto nemôže vyhnúť ani jedno filozofické učenie: okrem materializmu alebo idealizmu niet filozofie. Ako sa však táto základná filozofická otázka týka nášho problému substancie?

MONISTICKÉ STANOVISKO

Aby sme vôbec mohli položiť otázku prvotnosti, musíme najprv predpokladať, že univerzum (t. j. súhrn všetkého toho, čím sa filozofia zaoberá) predstavuje určitý jed-

notný celok, ktorého všetky časti, stránky a zložky sú v podstate rovnakej povahy, takže ich možno vysvetliť pomocou jedného najzákladnejšieho princípu. Je to predpoklad jednoty sveta, bez uznávania ktorého by nemohla jestvovať veda, skúmajúca všeobecné zákonitosti tohto sveta, a teda ani filozofia, ako veda o jeho najvšeobecnejších zákonitostiach. Také filozofické stanovisko, ktoré vychádza z tohto predpokladu, nazývame monistickým. Vidíme, že obe základné línie vo filozofii — tak materialistická ako aj idealistická — sú v tomto slova zmysle líniami monistickými. Jediný princíp, z ktorého vychádzajú pri svojej interpretácii jednoty sveta, je v prvom prípade princíp materiálny, hmota, a v druhom prípade, princíp ideálny, nejaké duchovno (boh a pod.). Filozofické učenia, ktoré vychádzajú zároveň z viacerých princípov (napr. dualizmus, paralelizmus, pluralizmus a pod.), dostávajú sa vo svojom systéme do neriešiteľných rozporov, ktoré môžu preklenúť iba návratom k tej či onej forme monizmu. To práve plynie aj zo základnej filozofickej otázky, ktorá nám takto odhaľuje principiálnu odlišnosť medzi monizmom materialistickým a monizmom idealistickým. „Jednota sveta spočíva v jeho materiálnosti“, hovoria materialisti spolu s Engelsom, zatiaľ čo idealisti hľadajú túto jednotu v nejakom duchovnom princípe. Tu sa už dostávame priamo k pojmu substancie.

SUBSTANCIA

Práve tento základný princíp jednoty sveta nazývame v monistickom filozofickom systéme *substanciou*. Formálne a doslova preložené, znamená „substancia“ to isté čo „podstata“, vo filozofickej terminológii však medzi oboma pojmami rozlišujeme. Pojem substancie je tu omnoho všeobecnejší ako pojem podstaty, je to vlastne akási „podstata podstát“, nič, k čomu sa dostaneme až generalizáciou všetkých zvláštnych podstát, ako k ich jedinému východisku a záveru. Od bohatej a nekonečne diferencovanej javovej rozmanitosti vonkajšieho sveta sa v procese (tak praktického ako aj vedeckého) myslenia dostávame k pojmom podstát, parciálnych zákonitostí sveta a odtiaľ — vo filozofii — k zákonitostiam najvšeobecnejším a tak nakoniec aj k pojmu jedinej najzákladnejšej podstaty, t. j. k pojmu substancie. A práve v tomto slova zmysle substancia predstavuje základný princíp jednoty sveta. Je to princíp vrcholne abstraktný, pretože je vrcholne všeobecný.

METAFYZICKÉ CHÁPANIE SUBSTANCIE

Pred vznikom marxizmu bol pojem substancie jedným z najvýraznejších prejavov metafyzického postoja vo filozofii, a to tak v idealistickej, ako aj v materialistickej filozofii. Idealisti sa prostredníctvom tohto pojmu dostávali obvykle až priamo k bohu, ako k jedinej večnej a nemennej substancii, ktorá zo svojej čisto duchovnej sféry stvorila a tvorí celý vonkajší svet. Pravda, táto vulgárne náboženská mystika sa v idealistickej filozofii rozlične modifikovala a teoreticky zjemňovala, jej podstata však zostáva stále tá istá. Základný problém, pred ktorým tu idealizmus (náboženský i filozofický) stál a stojí, je problém prechodu od *samostatne, osebe jestvujúcej* duchovnej substancie k nekonečnej rozmanitosti a diferencovanosti vonkajšieho sveta. Náboženstvo rieši tento problém prechodu pomocou primitivizmu zázraku: boh stvoril svet taký, aký je! Z hľadiska zdravého, mystikou nezaťaženého ľudského rozumu je to, pravda, riešenie len iluzórne a krajne nevedecké; tejto opory zázraku sa však principiálne nemôže zbaviť ani nijaký filozofický idealizmus, nech už uvedený prechod nazýva akokoľvek (platónsky odraz, emanácia, mody a atribúty substancie, heglovské dialektické prechody absolútneho ducha a pod.). Idealizmus sa tejto fantastickej príťažbe zázračného prechodu od substancie

ku skutočnosti zbabel len tam, kde sa „zbabel“ aj samého pojmu vonkajšej objektívnej skutočnosti. Tam už nebol potrebný podobný prechod, tam sa však zároveň ukázala aj celá paradoxnosť plne obnaženého subjektívneho idealizmu: nafúknutá božská duchovná substancia splasla na úbohého Ja jedného jediného subjektu, na monstrum solipsizmu, od ktorého sa vyplašený filozof (napr. Berkeley) utieka opäť k starej idealistickej istote boha.

Aj keď predmarxistický materializmus nevedel riešiť otázku materiálnej substancie sveta správne, pretože neprekonal metafyzický rámec jej tradičného poňatia, predsa sa tu dostal ďalej ako idealizmus. Dostal sa ďalej v tom, že vždy hľadal nejaké *prirodené a racionálne* vysvetlenie jednoty sveta, že princíp tejto jednoty, substanciu, nachádzal vždy v samom objektívnom vonkajšom svete ako takom a obišiel sa tak bez akejkoľvek pochybnej opory mystiky zázraku. Pre materializmus bola touto substanciou vždy *hmota* — ako jediný základ všetkého jestvujúceho. Chybou predmarxistických materialistov však bolo, že tento substancionálny pojem hmoty chápali metafyzicky: 1. odtrhávali hmotu ako substanciu sveta od objektívne jestvujúcich a kvalitatívne rozmanitých predmetov a javov samej vonkajšej skutočnosti; 2. pokladali túto hmotnú substanciu za niečo samostatné, osebe jestvujúce, z čoho vraj postupne vznikol celý vonkajší svet vo svojej heterogénnosti a diferencovanosti; 3. takáto substancia mala byť, pravda, niečím absolútne jednoduchým, ďalej nedeliteľným, t. j. skôr než *jednotu* sveta mala predstavovať akúsi jeho *jednotku*, nejaký jeho základný stavebný kameň. Tak napr. starogrécki materialisti nachádzali túto substanciu v určitom *zvláštnom* druhu hmoty (voda, vzduch a pod.), z ktorého vraj vznikli všetky jej ostatné druhy, všetky konkrétne predmety a javy sveta. Atomisti šli síce ďalej a vidia substanciu v atóme — ako v takej základnej jednotke, ktorá participuje na všetkom jestvujúcom, no tým sa však dostali k mechanistickej koncepcii sveta, ktorú nevedeli prekonať. Eleati urobili smelý pokus o nájdenie jednoty sveta priamo v ňom samom ako takom; pritom však vychádzali zo stotožnenia materiálnej substancie sveta s celkom, s komplexom tohto vonkajšieho sveta a dostali sa tak až k paradoxu absolútnej nemennosti a nehybnosti skutočného bytia. Mnohotvárnosť a premenlivosť vonkajšieho sveta je potom podľa ich názoru iba zdanlivá, oproti pravému substanciálnemu bytiu predstavuje „nebytie“. Mechanistickí materialisti 18. storočia vychádzajú z opačného východiska ako eleati a pokladajú za večný a nemenný samotný rôznorodý vonkajší svet, ktorý vraj už sám osebe predstavuje substanciu seba samého. Pojem hmotnej substancie sa tu teda rozplýva v pojme vonkajšieho sveta a tým odpadá aj otázka vzťahu medzi nimi. Každé teleso predstavuje hmotnú substanciu a pod slovom „hmota“ rozumieme tak súhrn vlastností, spoločných všetkým telesám (Helvetius).

DIALEKTICKÝ MATERIALIZMUS O SUBSTANCIH

Z množstva rozmanitých názorov na substanciu sme uviedli iba malú ilustráciu. Aj tá však stačí, aby sme videli, že pojem substancie je akýmsi reprezentáčnym filozofickým pojmom: podľa jeho interpretácie možno spoľahlivo posúdiť aj dané filozofické učenie. Platí to aj pre marxistickú filozofiu. ňou rozpracovaný pojem hmotnej substancie sveta je vedeckým vyjadrením celkového dialektikomaterialistického stanoviska marxizmu. Pojem hmotnej substancie sa tu nechápe ani v zmysle nejakej zvláštnej pralátky, ani v zmysle nejakého neurčitého a homogénneho pôvodného zdroja všetkého jestvujúceho — či už v totálnom (eleati), alebo v partikularizovanom (atomisti) slova zmysle. Nestojí však ani na stanovisku mechanistického materializmu, pretože pre ňu pojem hmoty nie je len prostou skratkou pre všetky jednotlivé hmotné telesá. Hmota je substanciou sveta,

túto substanciu však nemožno od samého vonkajšieho sveta oddeľovať, príp. predpokladať, že skutočne predmety a javy sa „skladajú“ z nejakých jednotiek tejto substancie. Sám vonkajší svet ako taký je hmotný, čo znamená, že jestvuje objektívne a nezávisle od ľudského vedomia. V tomto slova zmysle je pojem hmoty vedeckou abstrakciou, ktorá vydeľuje z predmetov, javov a procesov vonkajšieho objektívneho sveta ich základnú spoločnú črtu. V konkrétnej skutočnosti jestvujú najrozmanitejšie a vzájomne sa líšiace predmety, javy a procesy vonkajšieho sveta. Marxistický pojem hmoty neredukuje túto ich rôznorodosť a bohatosť na niečo homogénne a jednoduché, iba z nej vydeľuje, abstrahuje jednu základnú spoločnú stránku. Pojem hmoty tu teda neznamená nejaký jeden zvláštny *druh* hmoty, ale hovorí iba to, že všetko, čo objektívne existuje, je hmotnej povahy. Problém vzťahu medzi hmotnou substanciou sveta a samým bohato diferencovaným vonkajším svetom je tak problémom existencie všeobecného v jedinečnom, abstraktného v konkrétnom, problémom jedinej podstaty, obsiahnutej v najrozmanitejších javoch.

Pravda, marxistická filozofia plne akceptuje výsledky modernej fyziky o štruktúre makro- a mikrosвета, atómovú teóriu a teóriu elementárnych častíc. Pojem najmenších známych častíc hmoty vo fyzikálnom slova zmysle však nemožno stotožňovať s pojmom hmoty, hmotnej substancie vo filozofickom slova zmysle. Tieto pojmy si nijak neprotirečia, ale naopak — navzájom sa dopĺňajú: fyzika hovorí o stavbe konkrétnej hmoty a filozofia o hmote vôbec — ako o tom materialistickom základe každého poznávaného javu, ktorý musí byť zachovaný vo všetkých našich poznatkoch. To je práve tá *jediná* „vlastnosť“ hmoty, s uznávaním ktorej súvisí filozofický materializmus: vlastnosť *byť objektívnou realitou*, jestvovať mimo nášho vedomia (Lenin).

Podľa marxistického názoru teda nemôže táto hmotná substancija sveta jestvovať niekde sama osebe, ale jestvuje len priamo v konkrétnych najrozmanitejších predmetoch, javoch a procesoch vonkajšieho sveta a výlučne v nich. To znamená, že vonkajší svet v celej svojej rozmanitosti je večný a nekonečný už sám osebe a že teda nemohol vzniknúť z nejakej pôvodnej homogénnej a jednoduchej substancie. To, že sám vonkajší svet ako taký je večný, neznamená však podľa marxistického poňatia, že je večne rovnaký a nemenný. Marxistická filozofia tu vychádza z dialektického vývojového stanoviska, že jednotlivé formy a štruktúry hmoty sa stále menia a prechádzajú jedna v druhú, pričom je zákonitou tendenciou týchto premien a prechodov vývoj od nižšieho k vyššiemu, od jednoduchšieho k zložitejšiemu, od starého k novému.

Marxistické stanovisko v tejto otázke možno teda zhrnúť takto: Pojem hmotnej substancie v dialektickom materializme vyjadruje princíp elementárnej jednoty všetkých rôznorodých javov a procesov vonkajšieho sveta, a to v zmysle ich základnej spoločnej črty: objektívnej existencie. Materialistický monizmus marxistickej filozofie nie je teda monizmom nejakej zvláštnej substancijálnej *jednotky*, ale monizmom substancijálnej *jednoty* sveta. Je to jeho jednota materiálna a vyjadruje ju práve pojem hmotnej substancie, hmoty — ako filozofickej kategórie pre určenie spoločného základu, najhlbšej podstaty všetkého jestvujúceho.